

УДК 81'22:811.4+111+161.2+161.1

ББК 87.4

СЕМАНТИЧНА МОДУЛЯЦІЯ СОМАТИЗМІВ *رأس* / HEAD / ГОЛОВА У ФРАЗЕОТРАНСФОРМАХ АРАБСЬКОЇ, АНГЛІЙСЬКОЇ, УКРАЇНСЬКОЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ МОВ

ВАСЬКО Р.В.

Київський національний лінгвістичний університет

У статті розглянуто один із процесів перенесення значення, яким є семантична модуляція; розкрито механізм семантичної модуляції соматизмів *رأس* / head / голова” у фразеотрансформах арабської, англійської, української та російської мов, який підтвердив припущення про те, що у процесі функціонування соматизму “голова” в образному контексті його основне загальнокатегоріальне значення зберігається; виявлено спільні чотири сфери відображення результатів пізнання людиною свого інтелекту, характеру, поведінки, емоцій через фізіолого-соматичний предметний код, основним із елементів якого є голова; встановлено, що різні комбінації універсальних за природою смислових ознак (сем) соматизму голова у складі фразеотрансформ арабської, англійської, української та російської мов відтворюють унікальні відтінки цих смислів, зумовлені історико-культурними, соціальними, географічними, кліматичними та іншими факторами.

Ключові слова: семантична модуляція, соматизми, фразеотрансформи, загальнокатегоріальне значення.

The article focuses on the semantic modulation that is one of the processes of meaning transmission. The semantic modulation mechanism of the somatisms *رأس* / head” has been revealed as phraseological transforms in Arabic, English, Ukrainian and Russian. The assumption about the preservation of the main and common categorial meaning has been confirmed in the process of the somatism “head” functioning in the figurative context. The four common areas reflecting the results of the man’s knowledge of his/her intellect, character, behaviour, emotions through physiological and somatic subject code, the main element of which is the “head”, have been identified. Different combinations of the nature of universal semantic features (semes) of the somatism “head” consisting of phraseological transforms in the Arabic, English, Ukrainian and Russian languages have been established. They reproduce the unique nuances in the meaning due to the historical, cultural, social, geographical, climatic and other factors.

Keywords: semantic modulation, somatisms, phraseological transforms, common categorial meaning.

Сучасна когнітивно- і культурно зумовлена семантика зробила серйозний “прорив” у добу антропоцентризму (О.Л. Березович, М.М. Болдирев та ін.) і вже має надійні теоретико-методологічні здобутки щодо онтологічної й епістемологічної суті проблеми значення, які є ґрунтовною базою для розробки нових ідей, пов’язаних із цим феноменом. Найбільш проблемною сферою в інтерпретації різних аспектів значення (оцінного, конотативного, образного, національно-культурного тощо) залишається *фразеологічна семантика* (див. докладніше про це: [10]), яка продовжує бути магістральним напрямом у лінгвокультурології (М.Ф. Алефіренко, А.М. Баранов, Д.О. Добровольський, В.А. Маслова та ін.) загалом і в теорії та практиці міжкультурної комунікації (Й.А. Стернін) зокрема.

На сьогодні в рамках лінгвокультурології триває ще одна бурхлива дискусія навколо власне самого антропоцентричного принципу, що вже певною мірою трансформується в антропокосмічний підхід [4; 6; 9 та ін.], відкриваючи нові можливості для дослідження

мовної здатності людини та готовності її інтелекту до осмислення духовних цінностей, на меті якого – спрямування наукових розвідок на пошук і вивчення тих питань, що сприятимуть моральному вдосконаленню (інтелектуально-моральній еволюції) людства і конструктивному співіснуванню різних міжетнічних спільнот, вихованню поваги й толерантності до цінностей різних народів: їхньої релігії, національної культури, установок життя, історії тощо.

У цьому аспекті перспективними для наукового осмислення з лінгвістичних позицій видаються такі питання, які стосуються універсального для всіх мовців процесу розумової діяльності людини, що відбувається за загальними психічними законами пізнання, проте має свою специфіку вираження і в різних мовах, і в різних мовних знаках, насамперед, у фразеологізмах, які на тлі інших мовних одиниць здатні передавати саме національно-специфічні уявлення етноспільнот про цей вид діяльності, про окремі ситуації в житті людини, пов'язані з виявленням її інтелекту, розуму, здібностей, культури й ввічливості тощо.

У своїй монографії “Интеллект человека в русской языковой картине мира” Т.В. Леонтьєва зазначає, що “у дзеркалі мови світ змінюється: матеріальні й антропні об'єкти, відображаючись у ньому, зазнають трансформацій; те, що насправді побачити не можна, набуває обрисів, безтілесне отілеснюється: людина, яка номінує об'єкти й явища буття, робить чуттєво сприйнятним розум, думку, рівень інтелекту [...], встановлюючи зв'язки й паралелі між об'єктами інтелектуальної сфери і предметами, їх властивостями й діями людини [12, с. 4].

Це стає можливим завдяки різним мовним процесам, передусім процесам перенесення значень, серед яких варто назвати *модуляцію* – таке перенесення значення, що не зачіпає категоріальної семи; перенесення, результати якого виявляються при зіставленні компонентів семантичної структури слова, що склалася в системі мови, зі смислом словоформи, що функціонує в тексті, зокрема і як компонент фразеологізму. При цьому стереотипність як основна домінанта концептуального ядра слова зберігається, тоді як результати інших процесів перенесення значення, наприклад, семантичної деривації сприяють появі омонімів [13, с. 263–264].

Питання компонентного складу фразеологізмів має давню історію й обговорюється як проблема взаємовідношення між цілісним значенням фразем і значеннями їх компонентів, що останнім часом має все більше прихильників, які дотримуються погляду щодо мотивованості цілісного значення фразеологізму з боку його складників. На користь такої думки наведемо інформацію зі словникової статті “Фразеологізм” з енциклопедії “Українська мова” (автор М.Ф. Алефіренко): “З одного боку, лексична і граматична семантика компонентів ніби розчиняється у значенні фразеологічного цілого, а з іншого, – вона бере участь у вираженні значення саме цілого фразеологізму” [2, с. 770–772].

Долучившись до цієї дискусії, хочу також обґрунтувати свій погляд на це питання, який є співзвучним з позицією М.Ф. Алефіренка, і підтвердити його такими спостереженнями. Невже найбільша активність численних досліджень фразеологізмів із різними компонентами (зоонімами, фітонімами, антропонімами, соматизмами тощо) на матеріалі різних мов, і насамперед, у зіставленні не є переконливим свідченням того, що образна семантика цих стійких утворень, які витримали випробування часом, формується навколо ключового слова? Відповідь очевидна, і вибір дослідниками такого аспекту аналізу фразеологізмів, здійснюваного через реконструкцію зовнішньої і внутрішньої форми їх компонентів, не є випадковим, залишаючись досі найбільш популярним як серед молодих дослідників, так і досвідчених фразеологів у царині фразеологічної семантики [19; 20].

При цьому варто уточнити, що розуміння терміна “семантична модуляція” крізь призму проблеми фразеологічної семантики є цілком новим його витлумаченням (яке залишаю за собою – Р.В.), що передбачає пошук тих механізмів (методик і прийомів аналізу) реконструкції компонента-ключового слова фразеологізму, які сприятимуть підтвердженню

припущення про те, що у складі образної сполуки лексема-слово не втрачає остаточно свої семантичні властивості, окреслені в його загальнокатегоріальному й архетипному значенні, а навпаки, конотативно розкриває ті їхні приховані потенції, що нереалізовані в мовній (лексико-семантичній) системі.

Така загальна постановка проблеми зумовлює **актуальність** обраної теми статті, зокрема необхідності аналізу семантичних потенцій ключового слова “رأس / head / голова”, пов’язаних передусім з позначенням розуму, інтелекту, пам’яті, емоцій людини, її лідерства та соціального статусу й актуалізованих у складі фразеологічних одиниць мов різних сімей: семітської й індоєвропейської.

Мета статті – розкрити механізм семантичної модуляції соматизмів “رأس / head / голова” у фразеотрансформах арабської, англійської, української та російської мов.

Одним із найважливіших процесів пізнавальної діяльності людини є осмислення інформації, що надходить до людини, та її концептуалізація. Результатом цієї діяльності (процесу концептуалізації) є формування концептуальних систем, які відображають людський досвід і показують, як людина осмислює світ. Розумові операції завжди об’єктивуються в мові, яка має свої ресурси для їхньої експлікації, пропускаючи все це крізь призму своєї культури.

На думку Л.Л. Нелюбіна, “повноцінне знайомство з будь-якою культурою передбачає не лише аналіз її матеріальних і духовних артефактів, не лише знання історичної, географічної, економічної та інших детермінантів, але і спробу проникнення в образ мислення нації, спробу подивитися на світ очима носія мови цієї культури” [16, с. 329].

Фразеологізми є тим ресурсом мови, які відображають у своїй семантиці тривалий процес розвитку культури, фіксують і передають від покоління до покоління культурні цінності й установки – унікальні культурні та універсальні сутнісні коди. Тіло людини як об’єкт і суб’єкт пізнання навколишнього світу, як носій соматичного коду культури залишається актуальним об’єктом сучасної антропоцентричної етнофразеології. А тому не випадково, що соматизми характеризуються здатністю активно виступати в переносних значеннях (одним із яких є семантична модуляція), а також великою фразеотвірною продуктивністю.

Національно-культурна семантика мовного знака відбиває специфічне сприйняття реалій кожним етносом, спирається на особливі фонові знання про фрагмент дійсності, властиві кожному окремому народу, культурній спільноті, а фразеологізми з яскраво вираженою національно-культурною семантикою є одним із фрагментів їх національно-мовних картин світу.

Різні мови, зокрема й ті, які обрано у статті для аналізу, мають як інтернаціональну фразеологію, в тому числі й соматичну, так й унікальну національну, джерелами якої є фольклор, література, історія і, звісно, релігія. Насамперед для арабської фразеології невичерпним джерелом є Коран, про що вже йшлося в одній із моїх попередніх публікацій [7], і відповідно, – для англійської, української та російської фразеології – Біблія та інші культурні релікти.

За словами В.Д. Ушакова, коранічна фразеологія залишила свій спадок у сучасній арабській літературній мові, адже вона не просто ввійшла до її фразеологічного фонду, а й значно вплинула на механізми і прийоми фразеотворення в цій мові [23, с. 4]. Чимало фразеологічних одиниць сучасної арабської літературної мови та її регіональних діалектів є трансформами коранічних фразеовисловів або їх похідними, у складі яких наявні різні семантично модульовані соматизми. Так, скажімо, соматизм عَيْن, “око”, представлений у складі фразеологізму в аяті Корану (سُورَةُ النَّكَاتِ) الْيَقِينِ “Потім неодмінно ви побачите його *оком достовірності!*” (102: 7) [44], зазнав переосмислення, проте не втратив свого основного категоріального значення предметності й первинного значення “органу зору” та його похідного значення “здатності бачити щось”.

За даними “Словника української мови в 11 т.”, лексема *око* має значення 1. Орган зору у людини [...]. 2. розм. Здатність бачити, зір [СУМ11, т. 5, с. 672]. У цьому полягає суть семантичної модуляції як процесу переносу значення ключових слів-соматизмів у складі фразеотрансформ. Цікаву сучасну інтерпретацію набув біблійний фразеологізм *око за око*, джерелом якого є Біблія “Вихід” (XXI, 24) [43] і який увійшов до складу законів, продиктованих Богом своєму народові в Синаї. Це, зокрема, така його сучасна інтерпретація відомим політичним діячем Індії Махатмою Ганді, який, трансформуючи біблійну фразу, застерігав: *Око за око, і світ залишиться слітим*.

Процес семантичної модуляції соматизмів у складі фразеотрансформ перш за все уявляє образність, експресивність цих утворень, розкриваючи потенційні можливості соматикону [18] бути засобом забезпечення вербальної і невербальної комунікативної поведінки мовців. Щодо образності арабських фразеотрансформ та їхньої специфіки, то влучно про це сказав французький філософ Г. Лебон у праці “Історія арабської цивілізації”, коли намагався охарактеризувати арабську культуру загалом: “Красномовство панує над натовпом на Сході” [11, с. 452]. Цей вислів якнайкраще визначає місце і роль образних засобів у системі ціннісних орієнтирів арабів, серед яких найважливіше місце посідають фразеологічні засоби, утворені на основі соматизмів.

У багатьох ситуаціях соматизми у складі фразеотрансформ набувають ознак національно-культурних символів-реалем, як, наприклад, в арабській фразеології соматизм *борода*, вжитий як компонент фраземи *ضحك على ذقنه*, яка буквально означає “посміятися над будь-чиєї бородою”, тобто “обдурити, не дотримати слова”, “посміятися над чиеюсь честю”. Борода виступає символом влади, переваги, твердості духу, досвідченості, хоробрості, мудрості. У багатьох народів борода вважалась сакральним елементом людського тіла, і гоління бороди сприймалось як осквернення. В арабських торговців борода слугувала символом честі й гідності. Під час торгових угод на підтвердження своїх слів і обіцянок чоловікам було достатньо “взятися за бороду”, торкнутися своєї бороди, погладжуючи її однією рукою за трикутним контуром. Цей соматичний жест в арабів зберігся дотепер як культурний знак-символ “даю слово честі” і виконується чоловіками, які носять бороди, так і тими, хто її не має [25, с. 44–45]. Окрім того, цей соматичний жест є також знаком-символом глибокої задуми, проникнення у свій внутрішній світ, напруженої уваги тощо.

В українців символом-соматизмом, що став національно-культурною реалемою, є чуб: *взятися за чуби* – “починати бійку” (пор.: *Пани б'ються, а в мужиків чуби болять* [Номис]); *чухати чуба* – “замислитися”; *парити чуба* – “працювати”; *нам'яти чуба* – “покарати”; *забрити чуба* – “узяти в солдати” тощо. Хоча цей атрибут має різні гіпотези свого реліктового і реалемного походження. Одна з них – коса на голові – як знак того, що воїн перебуває у стані священної війни і готовий у будь-яку хвилину вмерти за свою землю і рід. У словнику Б. Грінченка знаходимо значення лексеми *чуб*, -ба, м. Передня частина волосся на голові чоловіка, иногда вообще волосы; хохоль [СУМ4, т. 4, с. 473]. Припускають, що слово *чуб* має зв'язок з перським словом “транслітерованим як чоб” – гроно, кисть, пучок. Цікаво, що в персів слово *козак* перекладається як “хохол”. Голена голова і довгий чуб-хохол (його ще називали оселедцем) були характерною й оригінальною прикметою запорізького козака.

Чуб – це давня традиція як степовиків, так і вірогідних предків козаків. Маючи спільнослов'янське походження і реконструюючись від псл. форми *čubъ (ще такі версії псл. *skubъ, *skubti [...]), імовірно, лексема *чуб* є спорідненою з гот. словом *skuft* “волосся на голові”, с.-в.-н. *schopf* “чуб”, д.-в.-н. *scoub* “зв'язка соломи” Бернекер (I, 160), Клюге–Гётце (540), які всі реконструюються від і-є. *(s)keub [ЕСУМ, т. 6, с. 347–348].

Є свідчення, що у войовничих готів довгий чуб означав посвяту богу Одіну (транслітероване з готської мови як “хох оол” означає буквально “син неба”). Наявні також версії, що в деяких

норманів теж були чуби! Але в яких норманів? Звичайно, в тих, що спілкувалися зі слов'янами. На голові в норманів така зачіска була теж ознакою владної верхівки, знаті (*fore-lock*, де *fore* – префікс у ст.-англ. мові, як і в інших германських мовах, мав значення “до того часу, посада, титул” тощо або вживався для позначення передньої частини чогось [...]; *lock* – сягає ст.-англ. *lacc* зі значенням “пасмо волосся, локон”, яке походить від прагерм. **lukkoz* [...]) [Etymon].

Нормани, які завоювали Англію, мали виголені голови та широкий чуб спереду. Така зачіска була поширеною серед кельтів. Останні вважали довге волосся як ознаку божественності. У IX ст., за династії Каролінгів, франкські воїни носили зачіску, що нагадувала український чуб-оселедець. В одному з електронних тлумачних словників англійської мови лексема *fore-lock* має два значення: 1) a piece of hair that falls over someone's forehead; 2) the hair on a horse's head that grows between its ears and hangs forward on its face, перше з яких є аналогом значення лексеми *чуб* в українській мові [Etymon]. У складі фразеологізму *tug / touch your fore-lock* – “торкатися чуба” ця лексема актуалізує свою реліктову культурну семантику, пов'язану з чубом як зачіскою, що була ознакою належності до владної верхівки, але набула переосмислення в негативному плані, при цьому не втратила свого категоріального й архетипного значення. Відтак, культурний соматичний жест “торкнутися чуба”, вербалізований у наведеній фраземі, можна витлумачити як “надмірне підлабузництво до людини з влади”.

Але ці свідчення навколо символу *чуб* є важливими здебільшого для етносвідомості українців, аніж для англійців, для яких цей соматизм не є реалевою, актуальною в їх сучасній свідомості, тому в англійській мові з компонентом *fore-lock* наявні лише поодинокі фраземи.

Як бачимо, реконструкція історико-культурного підґрунтя компонентів-соматизмів фраземних знаків засвідчила їхню архетипну і категоріальну природу, яка у процесі семантичної модуляції (переосмислення первісних значень соматизмів *борода*, *чуб*) залишилася незмінною, а лише набула образних конотацій у процесі функціонування у складі цілої фразеотрансформи, вживаної носіями арабської, англійської, української мов у різних поведінкових ситуаціях.

Безпосереднє переосмислення людини самої, її поведінки, частин тіла засобами фразеології стає основою для семантичної модуляції нових смислів.

Повертаючись до окресленої на початку статті проблеми, пов'язаної з характеристикою людини та її інтелекту загалом, моралі, що формувалися на тлі загальнолюдських культурних цінностей, проте розчинилися в конкретних етнокультурах, зосередимо увагу на розкритті механізмів, які задіяні у процесі образної семантизації розуму, емоцій, пам'яті, соціального статусу людини тощо через соматизми “رأس / head / голова” у фразеотрансформах, які, безумовно, є як еквівалентними, так і культурно-маркованими.

Інтелект відображає досягнутий для певного віку рівень пізнавального розвитку особистості, що виявляється у формуванні пізнавальних функцій, у ступені засвоєння розумових умінь і знань та слугує для успішного виконання людиною різних видів діяльності, для її адаптації до навколишнього середовища [14, с. 169].

Спираючись здебільшого на власні уявлення про людський розум, представники різних етносів надавали свої оцінки інтелектуальним здібностям людини та всьому, що з ним пов'язане, і відобразили їх засобами фразеології, компонентний склад яких став джерелом випромінювання цих уявлень.

Для розкриття механізмів семантичної модуляції соматизмів “رأس / head / голова” у фразеологізмах було відібрано приклади зі словників [СУМ11; AED; LDCE; OED; СФУМ; УРАФС; БАРС; РАС; PDEI], попереднє спостереженнями над якими дає підстави говорити про те, що в мовній свідомості арабів, англійців, українців і росіян голова є не лише виразником загальнокатегорійного значення предметності з такими основними семами, як: араб. (رؤوس، رؤوس، رؤوس) رأس “голова; начальник; начало; вершина, кінець, вістря та ін.” [AED]; англ.: *head* – “верхня частина тіла [...]” [LDCE, p. 747], яка “[...] містить рот, органи

чуття та мозок [OED]; укр. / рос. *голова* – “верхня частина тіла [...]”: ‘частина тіла’, ‘верх’, ‘перед’, ‘людина’, ‘органи чуття’, ‘шия’, ‘мозок’, ‘розум’, ‘інтелект’, ‘авторитетна особа’, ‘керівник’ та ін., а перш за все вербальним фразеологізованим символом – центром розуму, інтелекту, вищої цінності [СУМ11; БАРС]. Голова є найважливішою частиною тіла, і передовсім вмістилищем розуму, генератором духовних сил і енергії, розумових здібностей, тому цей соматизм переноситься на всю людину, на людську особистість, на сферу її діяльності тощо, а різноманітні жести і рухи цієї частини тіла сприймаються як вираження різних почуттів, станів і поведінки людини [21, с. 47].

Зібраний фактичний матеріал проаналізовано на основі семантико-мотиваційного підходу з метою виявлення механізмів процесу семантичної модуляції фразем із соматизмом *голова*, який дасть змогу представити ті сфери дійсності, де відбувається образне асоціювання з людиною як суб’єктом розумової/інтелектуальної тощо діяльності, виявити ієрархію цих сфер, зіставити їх продуктивність у чотирьох мовах [17].

Як зазначає Т.В. Леонтьєва, сукупність уявлень про елементи, фрагменти різних сфер дійсності, за посередництва яких суб’єкт-номінатор осмислює дійсність іншого порядку (розумові здібності людини або її емоції переосмислені через соматизм *голова* в образних фразеологічних знаках), можна представити як *предметно-тематичний код* [12, с. 25], під яким вона розуміє знакову систему, що відображає спосіб пізнання людиною однієї сфери діяльності через іншу [там само, с. 35–36].

Дослідники, які вже неодноразово зверталися до аналізу соматизму *голова* як окремої лексеми, так і у складі фразеологізмів на матеріалі різних мов [7; 14; 17; 19; 21 та ін.], однак не в тому, що майже в кожній мові з цим компонентом асоціативно пов’язуються уявлення про головний мозок – орган, який відповідає за функцію мислення, – сферу, що відображає спосіб пізнання людиною свого інтелекту через інші сфери, які є складниками *фізіолого-соматичного предметного коду*. Найбільш продуктивними сферами є такі: 1) сфера розумових здібностей людини; 2) сфера характеру людини; 3) сфера пам’яті людини; 4) сфера емоційно-психічних станів людини, між якими наявні перехресні зв’язки й відношення.

1. Сфера розумових здібностей людини. У картині світу носіїв арабської, англійської, української та російської мов людина асоціюється як розумна, інтелектуально розвинена й повноцінна, а також та, яка повинна мати голову і розум: *араб.* عَقْلُهُ نَظِيفٌ “чистий розум”; *араб.* كَانَ ذَكِيًّا – бути тямущим, кмітливим; سَرِيعُ الْفَهْمِ: людина, яка є надзвичайно кмітливою: كَانَ ذَكِيًّا – бути тямущим, кмітливим; سَرِيعُ الْإِذْرَاكِ وَالْفَهْمِ – той, хто швидко мислить і усвідомлює; *англ.* a clear head – світла, чиста голова, ясний розум; have (got) a good head on one’s shoulders – мати голову на плечах, бути розумним, кмітливим; *укр.* мати голову (на плечах); голова варить; розумна / світла голова; мудра голова; *рос.* голова на плечах, голова варит.

Цікавим є зіставлення фразеологізму عَقْلُهُ نَظِيفٌ в арабській мові, де компонент *голова* мислиться через компонент розум, з фразеологізмами – *англ.* a clear head [АУФС, с. 217] та *укр.* світла (ясна) голова [СФУМ, с. 158]. Чистота розуму пояснюється тим, що людина завжди намагається абстрактне інтерпретувати в термінах чуттєвого досвіду, знайти аналогію між поняттями фізичної і моральної чистоти та інтелектуальної сфери, де ця категорія стає “неперевершеним еталоном якості” (А. Вежицька [27]). Еталон у цьому разі є образною формою вираження якості “чистого, без домішок” через розум. У слов’янських народів таким еталоном якості є світло (*світла голова*) або золото (*золота голова*) ‘обдарована людина’, що випромінюють блиск. Поняття “чистий” також деякою мірою можна пов’язати з блиском, світлом, що свідчить про загальнокультурні уявлення носіїв досліджуваних мов про розум людини, образно зафіксований у фразеологічних одиницях. Відтак, припускаємо, що наявність інтелекту та здібностей людини асоціюється у свідомості носіїв мов з *чистотою, ясністю, світлістю* та “дорогоцінністю” голови й розуму. Утім, якщо в арабській та англійській мовах

наявність здібностей пов'язане з поняттями про чистоту, але з відмінністю в тому, що в арабів ці асоціації стосуються власне розуму та його чистоти, а в носіїв англійської мови вони безпосередньо прив'язані до соматизму *head (a clear head)* як вмістилищем розуму, то в українській і російській мовах, як правило, здібності асоціюються з ясністю, світлістю голови та її порівнянням із золотом.

При цьому слід відзначити, що, окрім розумових здібностей людини, образно переосмислених у фразеотрансформах, у кожній мові зафіксовані також одиниці, які через соматизм *голова* або його мотиватор *розум* характеризують також розумові вади людини, як-от: невігластво, розумову відсталість, дурість, відсутність здорового глузду тощо. Щоправда, в арабській мові такі одиниці є не дуже продуктивними. Наведемо приклад фразеологізму *فَقَدَ عَقْلَهُ*, в якому йдеться про втрату розуму, а відтак, і здатності правильно мислити. В англійській та двох слов'янських мовах: англ. *soft (touched, weak) in the head; a wooden head; a thick head* – недоумкувата людина (звідси *thick-headed* – тупоголовий); *a big head and little wit* – лоб широкий, та розуму (мозку) мало (про дурня); *off (out off) one's head* – божевільний (букв. “без голови”); укр. *дурна голова; дубова голова, без голови; порожня голова; куряча(і) голова (мізки); в голові не варить; голова дубова; голова набита пір'ям* та ін. – цей фрагмент інтелектуальної сфери є найбільш продуктивним у плані соматичного фразеотворення. Можливо, процес семантичної модуляції лексеми-соматизму *голова* у фразеотворенні відбиває забуте язичницьке вірування давніх слов'ян про нечисту силу, яка влетіла в тіло та спричинила відхилення від нормальної поведінки (В. Войтович [8]). А носії мови образно фіксують те, що є відхиленням від норми і потребує уваги для нормалізації чогось неправильного, спотвореного тощо.

2. Сфера характеру людини та фізичного вигляду включає поодинокі трансформи в зіставлених мовах, де голова або асоціації з нею, відображені у значенні фразеологізмів на основі процесу семантичної модуляції, є об'єктом прямого впливу з боку самої людини: араб. *ذَاتِهِ بَعْدَ أَنْ وَثِقَ فِي نَفْسِهِ وَقَوَاهُ أَثْبَتَ* – доводити, що людина покладається лише на себе та свої сили; *رَفَعَ رَأْسَهُ* – підносити голову, підіймати голову; англ. *carry one's head high; to hold / carry one's head* – високо тримати голову – знати собі ціну; *a cool head; a level head* – холоднокровна, беземоційна людина; укр. *тримати голову*; рос. *поднимать / поднять голову*. Тут за допомогою соматизму голова образно описуються такі риси характеру, як уміння знайти в собі сили й впевненість – в арабській мові; холоднокровність, гордість, впевненість – в англійській, українській та російській мовах. Очевидним є те, що високо піднесена голова символізує поведінку і характер людини гордої, впевненої у собі, яка має честь і достоїнство.

Голова представляє одну з меж у фізичному вигляді людини, тому це уявлення трансформувалося в таких фразеологізмах, як араб. *مِنَ الرَّأْسِ إِلَى الْقَدَمِ*; англ. *from head to foot*; укр. *з (від) голови [аж] до ніг*; рос. *с головы до пят*.

3. Сфера пам'яті людини, думок, мислення та пов'язаних із ними процесами має окремі підгрупи, де фразеотрансформи позначають:

– напруження думок для розв'язання якихось завдань: араб. *ذَهْنُهُ طَرَأَ عَلَى ذَهْنِهِ؛ قَدَحَ* *ذَهْنُهُ طَرَأَ عَلَى ذَهْنِهِ؛ قَدَحَ* – англ. *keep smth. in one's head* – тримати щось у голові, в пам'яті; укр. *тримати в голові; голова пухне* – постійно думати над чимось; *думки закрутились у голові; лізти в голову*; рос. *приходит в голову; ломать / поломать / голову; лезть / полезть / в голову*;

– неухважності, безвідповідальності: араб. *غَابَ عَن بَالِهِ*; англ. *have a head like a sieve* – мати діряву голову, як решето; *go out of one's head*; укр. *голова дірява – безпам'ятний*; рос. *вылетать / вылететь / из головы* та ін.;

– обдумування і прийняття правильних рішень після відпочинку мозку: араб. *عَقِبَ الرَّأْحَةَ*; англ. *with a clear head*; укр. *на свіжу голову*; рос. *на свежую голову*.

4. Сфера емоційно-психічного стану людини. Як правило, в семантиці соматизмів, трансформованих у складі фразеологізмів, фіксуються не власне самі емоції, а їх вияв, а також об'єкт/суб'єкт, що викликає те чи інше почуття. Оскільки людина в тому чи іншому стані характеризується певною поведінкою, то опис емоцій у фразеологізмах передається через опис самої людини.

Фраземи цієї сфери описують зовнішній вигляд людини, що перебуває в емоційно-психічному стані розпачу та журби, а також саму поведінку людини в цьому стані: англ. *hang one's head*; укр. *бідна голова, повісити [опустити] голову*. В арабській мові асоціації інші й маркуються вони також іншими соматизмами (долонею та щогою) для передачі цього стану людини: *وَصَحَّ كَفَّهُ عَلَى خَدِّهِ* “він поклав свою долоню собі на щок”. Це свідчить про те, що у стані розпачу, туги та журби представники арабської культури голову не схилиють вниз, а мають інші соматичні жести для його вияву: підпирають долонею щок. Цей жест (підпирати руками щок) є властивим у стані туги й українцям, і росіянам. Але і перший жест “опущена вниз голова” у слов'ян також маркує стан песимізму. Серед прикладів зафіксований також надмірний вияв емоційно-психічного стану людини, відображений через соматико-жестову поведінку представників досліджуваних етнокультур: араб. *أَمْسَكَ رَأْسَهُ بِرَأْسِهِ*; рос. *хвататься / схватиться / за голову* (у повному відчаї).

Емоції неврівноваженості, гарячкватості людини передаються такими фразеотрансформами, як англ. *a hot head*; укр. *гаряча голова*; рос. *горячая голова*, у творенні образності яких головну роль відіграє термічний показник – температура, яка начебто властива голові. Араби свої емоції роздратування виражають через інші асоціації, не пов'язані з головою.

Частковими еквівалентами в зіставлюваних мовах є фразеотрансформи, які вживаються для вираження інтимних стосунків жінок і чоловіків, зокрема й таких, які мають приховану магічну семантику, пов'язану з ритуалом зачаровування, причаровування чоловіка, коли почуття до жінки змушують повсякчасно думати про неї, мріяти тощо: араб. *أَطَّاحَ بِعَقْلِهِ* – букв. “звести з розуму” або інша фразема, у складі якої наявний соматизм *серце*, а не голова, який є маркером душевних почуттів, не контрольованих розумом, тобто головою: *سَحَّرَ لَيْلَهُ* – букв. “зачаровувати чиясь серце, душу”; в англійській мові та у двох слов'янських мовах маємо часткові семантичні аналоги: англ. *to turn someone's head*; укр. *закрутити голову, запаморочити голову*; рос. *вскружить голову кому-либо*, де значення цілком збігаються, а компонентний склад різниться соматизмами, навколо яких відбувається основне переосмислення їх прямого значення й набуття образності, тобто семантична їх модуляція. В арабській мові маємо компоненти: *розум*, ужитий у значенні соматизму голова, та *серце*, а в англійській, українській та російській мовах – безпосередньо лексему *голова*. До речі, більшість фразеологізмів арабської мови утворено на основі компонента *розум*, який вжито у значенні соматизму голова.

У фраземах із соматичним джерелом відбите ще й уявлення носіїв досліджуваних мов про перекладання провини зі своєї голови на чийось. Асоціації арабів у цьому плані пов'язані не з власне головою, а з потилицею, в яку встромили шипи: *شَوَّكَنِي فِي قَفَا عَيْرِي*; тим часом англійська мова таку поведінку описує загалом без соматизму *lay the blame on smb else*, а українська й російська мови його мають: рос. *валить / свалить / с больной головы на здоровую*. Але, незважаючи на різницю у формі, проаналізовані трансформи є семантично еквівалентними. Причини цих міжмовних еквівалентів є різними, але очевидним є те, що головна з них – це подібність властивостей і функцій частин людського тіла, яке лежить в основі загальної внутрішньої форми при фразеологічній номінації. Саме це здатне передати процес семантичної модуляції соматизмів у складі фразеотрансформ, при якому перенесення значення лексеми не зачіпає її загальнокатегоріальної сутності в будь-якій мові, а розкриває смислові потенції під впливом етнокультурної ідентифікації, зумовленої національними традиціями різних народів.

Підсумовуючи, зазначимо, що мотивація образності фразеотрансформ із соматизмом голова ґрунтується на явищах дійсності, загальних для всіх людей, про що свідчать виявлені однакові чотири сфери відображення результатів пізнання людиною свого інтелекту, характеру, поведінки, емоцій через фізіолого-соматичний предметний код, основним з елементів якого є голова. При цьому різні комбінації універсальних за природою смислових ознак (сем), актуалізованих на основі соматизму голова/розум у складі фразеотрансформ арабської, англійської, української та російської мов, відтворюють унікальні відтінки цих смислів, зумовлені історико-культурними, соціальними, географічними, кліматичними та іншими факторами. Проте, припускаємо, якими б унікальними не здавалися семантичні відмінності між фразеотрансформами різних мов, більшість з них відображають реалізацію потенційних смислових варіантів у межах колись спільних, тобто єдиних, етимологічних кодів соматизмів.

Перспективами подальших досліджень є реконструкція джерел образності лакунарних фразеотрансформ із соматичним джерелом, які не мають ані аналогів, ані еквівалентів у досліджуваних мовах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алефіренко Н.Ф. Фразеология в свете современных лингвистических парадигм / Николай Фёдорович Алефіренко. – М. : ООО Изд-во “Элипе”, 2008. – 271 с.
2. Алефіренко М.Ф. Фразеологізм / М.Ф. Алефіренко // Українська мова : Енциклопедія / [редкол. В.М. Русанівський (співголова), О.О. Тараненко (співголова), М.П. Зяблюк та ін.]. – [2-ге вид., випр. і доп.]. – К. : Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2004. – С. 770–772.
3. Баранов А.Н. Аспекты теории фразеологии / А.Н. Баранов, Д.О. Добровольский. – М. : Знак, 2008. – 657 с.
4. Беляцкая А.А. Новые горизонты теории языка: антропокосмистский подход к исследованию текста / А.А. Беляцкая // Гуманитарий: актуальные проблемы гуманитарной науки и образования : [науч. жур]. – Саранск : Красный октябрь, 2012. – № 3. – С. 91–96.
5. Бечко Я.В. Одиниці термічної семантики у фразеологічному контексті : проблеми дослідження / Я.В. Бечко // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка : Філологічні науки. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2009. – Вип. 20. – С. 411–415.
6. Буданцев Ю.П. Очерки ноокоммуникологии (Массовая коммуникация в ноосфере) / Юрий Петрович Буданцев. – М. : МНЭПУ, 1995. – 180 с.
7. Васько Р.В. Логіко-семіотичне й образно-символічне моделювання фразеологізмів із компонентом **—** / рука в арабській мові / Р.В. Васько // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія : Філологія / [гол. ред. Корольова А. В.]. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2014. – Т. 17. – № 1. – С. 25–30.
8. Войтович В. Українська міфологія / Валерій Войтович. – К. : Либідь, 2002. – 664 с.
9. Воробьев Вл. Антропокосмизм и антропоцентризм [Электронный ресурс] / Вл. Воробьев // Движение за возрождение отечественной науки. – Режим доступа : http://www.zanauku.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=3675&Itemid=29
10. Золотых Л.Г. Когнитивно-дискурсивные основы фразеологической семантики (на материале русского языка) : автореф. дисс. на соиск. учен. степ. доктора. филол. наук : спец. 10.02.01 “Русский язык” / Л.Г. Золотых. – Белгород, 2008. – 47 с.
11. Лебон Г. История арабской цивилизации / Гюстав Лебон. – Минск : МФЦП, 2009. – 704 с.
12. Леонтьева Т.В. Интеллект человека в русской языковой картине мира : [монография] / Татьяна Валерьевна Леонтьева. – Екатеринбург : Изд-во ГОУ ВПО “Рос. гос. проф.-пед. ун-т”, 2008. – 280 с.
13. Лопушанская С.П. Концептуальное ядро русского слова, функционирующего в современном тексте / С.П. Лопушанская // Проблемы речевой коммуникации : [межвуз. сб. науч. тр.]. – Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 2003. – С. 259–269.

14. Мазаел Одай М. Пословицы и поговорки, характеризующие интеллектуальные свойства человека в русском и арабском языках / М. Мазаел Одай // Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. – Воронеж, 2012. – № 2. – С. 168–171.
15. Маслова В.А. Лингвокультурология : [учеб. пос.] / Валентина Авраамовна Маслова. – М. : Издательский центр “Академия”, 2001. – 208 с.
16. Нелюбин Л.Л. Лингвистика и межкультурная коммуникация / Л.Л. Нелюбин // Педагогическая поэма создателей. – М. : Современные тетради, 2001. – С. 329–330.
17. Поліщук О.С. Предметно-тематичні коди антропної мотиваційної сфери “людина за ознакою її інтелекту” / О.С. Поліщук // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 9. Сучасні тенденції розвитку мов : [зб. наук. ст.] / [відп. ред. А.В. Корольова]. – К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2015. – Вип. 13. – С. 158–165.
18. Романов А.А. Соматикон: Аспекты невербальной семиотики / А.А. Романов, Ю.А. Сорокин. – М. : ИЯ РАН, ТвГУ, 2004. – 253 с.
19. Селіванова О.О. Концептуалізація соматичного коду культури в українських фразеологізмах / О.О. Селіванова // Нариси з української фразеології. – Київ, Черкаси, 2004. – С. 83–124.
20. Селіванова О.О. Нариси з української фразеології (психогногнітивний та етнокультурний аспект) / Олена Олександрівна Селіванова. – Черкаси : Брама, 2004. – 276 с.
21. Скарєв Д.С. Фразеологизмы русского языка с компонентами-соматизмами: проблемы семантики и прагматики : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Дмитрий Сергеевич Скарєв. – Челябинск, 2006. – 240 с.
22. Стернин И.А. Модели описания коммуникативного поведения / Иосиф Абрамович Стернин. – Воронеж : Полиграф, 2000. – 135 с.
23. Ушаков В.Д. Фразеология Корана: Опыт сопоставления фразеоречений Корана и арабского классического языка : [монография] / Виктор Данилович Ушаков – М. : Букинистическое издание, 1996. – 203 с.
24. Фролов Д.В. Арабская филология: грамматика, стихосложение, корановедение: Статьи разных лет / Дмитрий Владимирович Фролов. – М. : Языки славянской культуры, 2006. – 440 с.
25. Хуссейн А.-А. Фразеологические единицы в русском и арабском языке / А.-А. Хуссейн, А.В. Шевцова // Соціально-гуманітарні аспекти розвитку сучасного суспільства : [матеріали Всеукраїнської наукової конференції викладачів, аспірантів, співробітників та студентів факультету іноземної філології та соціальних комунікацій], (м. Суми, 19–20 квітня 2013 р.) / [відп. за вип. В.В. Опанасюк]. – Суми : СумДУ, 2013. – Ч. 2. – С. 44–45.
26. Чикина Е.Е. Выявление национально-культурной специфики фразеологизмов : современные подходы [Электронный ресурс] / Е.Е. Чикина // INTER-CULTUR@L-NET : [международный научно-практический журнал]. – Владимир, 2004. – Вып. 3. – Режим доступа : <http://www.vfnglu.wladimir.ru/Rus/html/journal.htm>.
27. Wierzbicka A. Understanding Cultures through Their Key Words / Anna Wierzbicka. – N.Y.; Oxford : OUP, 1997. – 317 p.

СПИСОК ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ

28. АУФС – Англо-український фразеологічний словник : бл. 30000 фразеологічних виразів / [уклад. К.Т. Баранцев]. – [2-ге вид., випр.]. – К. : Знання, 2005. – 1056 с.
29. БАРС – Большой арабско-русский словарь : в 2 т. / [авт. Х.К. Баранов]. – [11-е изд., стереотип.]. – М. : Живой язык, 2006. – 456 с.
30. ЕСУМ – Етимологічний словник української мови : в 7 т. / [ред. кол. О.С. Мельничук (гол. ред.), І.К. Білодід, В.Т. Коломієць, О.Б. Ткаченко та ін.]. – К. : Вид-во “Наукова думка”, 2012. – Т. 6 : У–Я. – 569 с.

31. Номис – Українські приказки, прислів'я і таке інше [Текст] : зб. Опанаса Марковича і др. / [упоряд. М.Т. Номис]; перевидав Д. Гулей. – Торонто : [б.в.] ; К. : Друкарня Бескид, 1993. – 226 с.
32. РАС – Русско-арабский словарь : бол. 42000 слов / [под ред. В.М. Белкина]. – М. : Валерий Костин, 2008. – 1120 с.
33. СУМ11 – Словник української мови : в 11 т. / [ред. кол. : І.К. Білодід (гол. ред.) та ін.]. – К. : Вид-во “Наукова думка”, 1974. – Т. 5 : Н–О. – 840 с.
34. СУМ4 – Словарь української мови : в 4 т. / [упор. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко]. – К. : Вид-во Академії наук Української РСР, 1958. – Т. 4. – С. 473.
35. СФУМ – Словник фразеологізмів української мови / уклад. В.М. Білоноженко, І.С. Гнатюк [та ін.]. – К. : Наук. думка, 2008. – 1104 с.
36. УРАФС – Учебный русско-арабский фразеологический словарь : около 900 фразеологизмов / А.М. Фавзи, В.Т. Шкляров. – М. : Изд-во “Русский язык”, 1989. – 616 с.
37. AED – Arabic-English Dictionary: The Hans Wehr Dictionary of Modern Written Arabic / [ed. J. Milton Cowan]. – [4th ed.]. – Wiesbaden : Harrassowitz Verlag, 1979. – 1301 p.
38. Etymon – Online Etymology Dictionary [Electronic Resource]. – Mode of Access : <http://www.etymonline.com>
39. LDCE – Longman Dictionary of Contemporary English : [the living dictionary] / [ed. Della Summers]. – [4th ed. with Writing Assistant]. – Essex, England : Pearson Longman, 2005. – xvii, 1949 pages : color illustrations, color maps ; 23 cm + 1 CD-ROM (4 3/4 in.)
40. LDEI – Longman Dictionary of English Idioms / [ed. T. Long]. – L.; N.Y. : Longman, 1996. – 387 p.
41. OED – The Oxford English Dictionary / [eds J.A. Simpson, E.S.C. Weinee]. – [2nd ed., prep.]. – Oxford : Clarendon press, 1991. – Vol. V. – 516 p.
42. PDEI – The Penguin Dictionary of English Idioms / [eds D. Gulland, D. Hinds-Howell]. – L. : Penguin books, 1994. – 305 p.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

43. Біблія, або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту із мови давньоєврейської й грецької на українську дослівно наново перекладена / [пер. Івана Огієнка]. – К. : УБТ, 1993. – С. 3. – 959 с.; Н. 3. – 296 с.
44. الكَرِيم لِقْرَان: The Noble Quran [Electronic Resource]. – Mode of Access : <http://quran.com>

Дата надходження до редакції 20.05.2016